

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

TAHİR İSGƏNDƏR OĞLU NƏSİB

TÜRK EPİK ƏNƏNƏSİ VƏ “QESER” DASTANI

5719.01 - Folklorşünaslıq

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

BAKİ – 2016

**Dissertasiya AMEA Folklor İnstitutunun Türk xalqları
folkloru şöbəsinə yerinə yetirilmişdir**

Elmi rəhbər: **Cəlal Mirzağa oğlu Məmmədov**
filologiya üzrə elmlər doktoru

Rəsmi opponətlər: **Xatirə Bədrəddin qızı Bəşirli**
filologiya üzrə elmlər doktoru

Rüstəm Kamal oğlu Rəsulov
filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun
“Sifahi xalq ədəbiyyatı və yazılı abidələr” şöbəsi

Müdafiə “_12_” 02__2016-cı ildə saat “_” də AMEA Folklor
İnstitutunun nəzdindəki D. – Dissertasiya Şurasının iclasında
keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1001, Bakı şəhəri, 8-ci Kiçik Qala döngəsi, 31,
AMEA Folklor İnstitutu
Dissertasiya işi ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında
təniş olmaq mümkündür
Avtoreferat “_” _____ 2016-ci ildə göndərilmişdir

**Dissertasiya Şurasının elmi
katibi, filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru,
dosent:**

Afaq Xürrəm qızı Ramazanova

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Dünyanın müasir inkişafının bütün sahələrində sıx və sürətli yaxınlaşma ilə bərabər milli özünüdərkə, soy, irq keçmişinə maraq da özünü qabarıq şəkildə göstərməkdədir. Belə bir təzadlı inkişaf mərhələsində milli kimliyi qorumaq, dünya birliyi ilə güvənli əlaqədə olmaq, genetik özəlliklərin dayanıqlılığını saxlamaq üçün soyköklə bağlı ilkin qaynaqları daha dərinlən və əsaslı şəkildə öyrənməyə ehtiyac yaranır.

Qədim mədəniyyət abidələrindən sayılan “Qeser” mənsub olduğu tarixi-coğrafi-mədəni məkan baxımından bizim üçün son dərəcə əhəmiyyətli olmasına baxmayaraq Azərbaycan folklorşünaslığında bu dastana tədqiqat məqsədilə müraciət olunmamışdır. Dastanın mətni və poetikası göstərir ki, “Qeser”lə türk epik ənənəsi arasında bir çox ortaqlıqlar var. Dissertasiya həmin ortaqlıqların xüsusiyyətlərini, səbəblərini araşdırmaq və sistemləşdirmək baxımından aktual bir mövzuya həsr olunmuşdur.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın əsas predmetini “Qeser”in yeni monqol, exirit-bulaqat (buryat) mətnləri ilə “Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Manas”, “Alpamış” dastanlar təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan folklorşünaslığında “Qeser”in geniş və əhatəli təqdimi, türk qəhrəmanlıq dastanları, eləcə də müvafiq epik yaradıcılıq nümunələri ilə əlaqəsini müəyyən etməkdir. Araşdırma yolu ilə ural-altay dil ailəsinə mənsub monqol, türk xalqlarının tarixi, maddi, mənəvi birliklərini diqqət mərkəzində tutmaq, onların ortağ genetik kökə və eyni epik yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə malik olmalarını göstərməkdir. Həmin məqsədə çatmaq üçün araşdırmada aşağıdakı vəzifələr önə çəkilməmişdir:

- “Qeser” dastanına, mümkün olduğu qədər, ural-altay, dünya folklorşünaslığında bəslənən münasibət haqda təsəvvür yaratmaq və dastanın tədqiqi səviyyəsinə aydınlıq gətirmək;

- ural-altay xalqlarından monqollara, türklərə aid qədim ortağ genetik ruh qatlarının, dünyabaxışların, inancların, kult-

ların və s. “Qeser”də, türk epik ənənəsində uyğunluqlarını müəyyənləşdirib önə çəkmək;

- monqol uliger yaradıcılığında, “Qeser”də və türk epik ənənəsində poetika, şifahi təqdimat cəhətdən yaxınlıqları üzə çıxarmaq;

- ural-altay xalqlarının təsəvvüründə rəmzləşmiş rəng və rəqəm anlayışlarının dastanlarda öz əksini tapması məsələsinə aydınlıq gətirmək;

- ural-altaylarda dastan qəhrəmanı və köməkçi surətlər arasındakı münasibətlər problemini müqayisəli şəkildə araşdırmaq;

- “Qeser”də mənfi surətlər və onların yaranması məsələsinə münasibət bildirmək və bu istiqamətdə türk epik ənənəsinin müvafiq faktları ilə müqayisələr aparmaq;

- “Qeser”də, “Koroğlu”da və digər dastanlarda tarixi qatılığın əksi məsələsini araşdırmaq;

- Qeser adının etimologiyasının dəqiqləşdirməsi məqsədilə tarixi-mifoloji qaynaqlara müraciət s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan folklorşünaslığında ural-altay xalqlarının qədim orta q maddi-mənəvi dəyərlərinə, inanc-ruh qatlarına və dastançılıq ənənələrinə əlaqəli səviyyədə baxılmaqla müəyyənləşdirilən uyğunluqlar əsas yeniliklərdəndir.

Tədqiqatın yeniliklərdən biri də dünya folklorşünaslığında eyham şəklində də olsa da Qeserin türk mənşəliliyinə işarə edilən fikirlərin müdafiə olunaraq genişləndirilməsi və bu istiqamətdə yeni əsasların irəli sürülməsidir.

Tədqiqatda yeni elmi fikirlərdən biri də “Qeser”də əfsanə, nağıl, rəvayət elementlərinin çoxluğu ilə bağlı janrı ətrafında yaranan mübahisələrə aydınlıq gətirmək və onun dastan hesab edilməsi fikrini yeni əsaslarla inkişaf etdirməkdir.

Qeser adının mənşəyinin öntürk: etrusk, masaget-sak, hun, göy-türk dövrlərinə görə ümumi genetik maddi - ruh dünyasından ardıcıl olaraq arınıb təşəkkül tapması, təkamül etməsini əsaslandırmaq da nəzəri cəhətdən elmi yeniliklərdəndir.

Təkcə Qeser adının yox, at adlarının, bir sıra toponimlərin, janrların mənşəyinin dəqiqləşdirilməsi baxımından da yeni faktlar müəyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işi Ural-altayların: monqol-buryatların, türklərin, tibetlərin epik yaradıcılığının müqayisəsi sahəsində aparılacaq yeni tədqiqatlar üçün nəzəri baxımdan əhəmiyyətlidir. Dissertasiya müvafiq mövzuların tədqiqində, folklor tədris olunan ali məktəblərdə, folklorşünaslıqla məşğul olunan elmi-tədqiqat institutlarında, ural-altay xalqlarının ədəbi-tarixi keçmişi ilə bağlı araşdırmalarda elmi qaynaq, köməkçi vəsait kimi faydalı ola bilər.

Mövzunun işlənmə səviyyəsi. “Qeser” dastanının qədimliyi, nəhəngliyi, möhtəşəmliyinə uyğun olaraq da orta əsrlər monqol, çin, tibet şifahi, yazılı ədəbiyyat tarixində, sonralar avropa, rus və dastanı yaradan xalqların folklorşünaslığında çoxsaylı fərqli mətnlərinin toplanmasına, tədqiq olunmasına səy göstərilmişdir. Həmin araşdırmalarla razılaşdığımız və faydalandığımız məqamlarla bərabər, mübahisələr də, xüsusən də tarixi-mədəni coğrafiya və “Qeser” dastanının tarixi, qəhrəmanın adının etimologiyası problemləri ilə bağlı, çox olduğundan dissertasiya işinin müvafiq yarımfəsillərində bu məsələ üzərində geniş dayanılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Dissertasiya işində müqayisə məqsədilə, tipoloji və geneoloji metodlardan birgə istifadə olunmuşdur. Bundan başqa, bir sıra adların və sözlərin mənasının açılması üçün semiotik təhlil metoduna da müraciət edilmişdir.

İşin aprobasiyası. Dissertasiyanın mövzusu 20 sentyabr 2011-ci il tarixində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutunun Elmi Şurasında təsdiq olunmuş və iş həmin İnstitutun “Türk xalqları folkloru” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları ayrı-ayrı məqalələrdə, respublika və beynəlxalq səviyyəli konfrans materiallarında,

nüfuzlu elmi məcmuələrdə, bir monoqrafiyada öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat giriş, üç fəsil, 8 yarım fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Tədqiqatın **“Giriş”** hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın elmi yeniliyi, məqsəd və vəzifələri, metodoloji əsasları, aprobasiyası haqda məlumat verilir.

“Ural-Altay xalqlarının ortaq mifoloji görüşləri və yaxın ictimai-mədəni əlaqələri” adlanan birinci fəsil iki yarım fəslə ayrılır. *““Qeser” dastanı və etnik-mədəni, tarixi-coğrafi mühit”* adlı birinci yarım fəsilə vurğulanır ki, dünya xalqlarının epik ənənələri tarixində **“Qeser”** qədimliyinə görə ilk sıralarda, həcminə, genişliyinə, çoxsaylı mətnlərinə görə isə birinci yerdə durur. Son məlumatlara görə **“Qeser”**in məlum fərqli mətnlərinin cəmi 120 cild kitab təşkil edir və yeni dastanların tapılması ehtimalı da çox yüksəkdir¹. Dünya folklorşünaslığında **“Qeser”**ə nəhəngliyinə, möhtəşəmliyinə uyğun maraq göstərilib; bu ənənə müasir dövrdə də davam edir. Dissertasiyada tədqiqatların xarakteri və qeserşünaslığa gətirdikləri yeniliklər, mübahisəli məqamlar üzərində geniş dayanılır.

Bu yarım fəsilə **“Qeser”** dastanının meydana çıxdığı etnik-mədəni və coğrafi mühiti səciyləndirərkən belə bir məqama diqqət yönəldilir ki, türklərlə monqollar arasında m.ö.III,- m.s. XIII əsrlərdə olan əlaqə müasir oğuz, qıpçaq türklərinin birliyi səviyyəsində idi. Təsədüfi deyil ki, yaşı iki min ildən də çox olan **“Qeser”** dastanlar silsiləsinin baş qəhrəmanı Qeser eyni səviyyədə monqol, tibet, yaxud da türk mənşəli qəbul edilir. Paralel yanaşma kimi oyratlar, buyratlar monqollara və ya türklərə, çuvaşlar fin-macarlara, yaxud da türklərə aid edirlər. Müasir elmi dünyada şorlar, qaraçay-balkarlar, başqurdlar,

¹ Turkish.cri.cn/chinaabc/charteris/chapter 150401.htm

tatarlar haqda da bənzəri ikili fikirlər hakimdir. Həmin tarixi, elmi əsaslar göstərilməklə tədqiqatda ural-altay xalqlarının epik yaradıcılıq ənənələrinin qədim dövrdən bir başlanğıca malik olmalarının səbəbləri müəyyənləşdirilir. XX əsrin ikinci yarısına qədər altay nağıllarını, dastanlarını (kay çörçök) çox zaman oyrat (monqol-kalmık) epik yaradıcılığı kimi də qiymətləndirirdilər¹. Monqol, türk xalqları arasındakı hərtərəfli yaxınlığı, əlaqələri gücləndirən ikinci dövr, Xəzər dənizindən cənub-qərbdə, Hülaki xanın siyasi-hərbi, mədəni fəaliyyəti ilə gerçəkləşir. XIII əsrin ortalarından başlayaraq iki əsrdən çox davam edən zaman ərzində monqollar İran, Azərbaycan, İraq, Suriya, Kiçik Asiya və s. ərazilərdə yerli türklərlə qaynayıb-qarışır, islamı qəbul etməklə birdəfəlik türkləşirlər. Müasir dövrdə həmin ərazilərdə monqolların uzun müddətli var olmaları ilə əlaqəli minlərlə yaşayış məskəni, ərazi, dağ, tayfa və s. adlar özlərini qoruyub saxlayıb. Dissertasiya işində bu müddəanı əsaslandırmaq üçün çoxlu misallar verilir və onların etimologiyası tarixi-mədəni aspektdə əsaslandırılır.

Birinci fəslin ikinci yarım fəslə *“Ortaq dünyabaxışları, kultlar, inanclar, mənəvi ruh qavrayışları və bunların dastanlarda əksi”* adlandırılır. Bu yarım fəsildə B.S.Duqarova istinadən göstərilir ki, şamançılıq monqol xalqlarının qədim ictimai-mədəni həyatlarında dini-inanc görüşü olmaqdan başqa həm də ümumiliklə onların ətraf mühit haqda təsəvvürlərinin əsasını təşkil edirdi. Tarixlərinin müəyyən dövrlərində bu, onların aparıcı ideologiyaları, dünyabaxışları idi².

Tanınmış monqol, türk folklorşünaslarının ural-altay xalqlarının mifologiyasına, şamançılıq inanclarına yanaşmaları bu tədqiqatda da əsas tutulur. Həmin cəhətdən dissertasiyada türk, monqol mifologiyalarının yaxınlığı, fərqliliyi insan - təbiət

¹ Маадай – Кара. Алтайский героический эпос. Москва. Наука. 1973. s.19

² Дугаров Б.С. Сакральный мир бурятской Гесериады. Небесный пантеон и генезис героя. 2005 Улан Уде. [Dissercat.com /content/ sakralnyi-mir-buryatskoi – qeseriady – nebesnyi – panteon – i – qenezis – qeroiya # ixzz 2 iqa2№4k. 27](http://www.dissercat.com/content/sakralnyi-mir-buryatskoi-qeseriady-nebesnyi-panteon-i-qenezis-qeroiya-ixzz-2-iqa2№4k.27)

münasibətləri, mifik görüşlər, ayinlər (ritual) arasındakı əlaqənin; mifoloji varlıqların, surətlərin, ruhların, maddi aləmə aid dağ, çay, ağac kultlarının; göy cisimlərindən bürclərə, ulduzlara, günəşə, aya sitayişin, müxtəlif motivlərin və bütün bunların rəmzlərinin mifoloji düşüncədə əksinin müqayisəsi ilə müəyyənləşdirilir. Dissertasiyada həmin istiqamətdə aparılmış müqayisələrdən məlum olur ki, monqol, türk mifologiyası arasında çox sahədə genetik birlik var. C.Bəydilinin ümumtürk mifologiyasını qiymətləndirmədə gəldiyi–“...bütün halqaları bir-birinə bağlı olub, biri digərini doğuran və doğuraraq yaşadan etnik-mədəni ənənənin hər hansı kənar təsirlərə cavabı bütövlüyündən gəlir”, “təbii inkişafın tələbinə xarici təsirlərə baxmayaraq, hər bir mədəniyyət, ənənələr quruluşu öz dünyası qılfında hərəkət edir”¹ - fikrini, eyni səviyyədə monqol, türk mifologiyasının yaxınlığına da aid etmək olar.

Kosmik dünya modeli, tanrı anlayışı, təbiət və insan əlaqəsindəki paralellər türk dastanlarında, eləcə də “Qeser”də özünü aydın göstərir. Monqol uligerlərinin, qədim türk dastanlarının oxunuşu, ifası zamanı yaranan ruh halı dini-inanc mətnləri təsirini verir. Təsadüfi deyil ki, monqol və tibetlərdə “Qeser” dini səviyyədə qəbul edilərək xüsusi məqsədlə oxunurmuş. Orxon-yenisey yazılı daş abidələrindəki mətnlərdə də həmin müqəddəslik ruhu öyüd-nəsihət, vəsiyyət mahiyyətində təqdim olunur .

Türk, monqol epik yaradıcılığına, mifoloji görüşlərinə köklü surətdə xas olan dünyabaxışın - “göyün oğlu” motivinə də tədqiqatda yer ayrılmış, tanrıyabənzər qəhrəmanlardan bəhs edilmişdir. Qeserin də həmin qəhrəmanlar silsiləsində yer tutması məsələsinə aydınlıq gətirilmişdir.

Buryat mifologiyasında şamanların özləri də qəhrəmanlar, tanrılar, xatalar, zayanlar, dəmirçilər (tarxan), onqonlar kimi hami ruhlara çevrilirlər². Buna görə də zayanlar müqəddəsleşmiş

¹ Бөйдилі С. Түрк мифології образлар системи: структур və функсија. Баки, Мүтәрцим, 2007. s.14

² Пурбуева М.В. Шаманский прозаический фольклор бурят: сюжети, мотивы и персонажи. Часть автореферата (введение диссертации). 2010.

şaman surətləridir, xatahar isə göyün sakinlərinin (tenqrilərin, hami ruhların) nəsilləri sayılırlar. Lakin bunların hər ikisi də şaman dünyagörüşündə onqonlara çevrilirlər¹.

Buryat folklorunda şamanlara aid mətnlərdə, əsas yeri böyük şamanlar haqda məlumatlar tutur. Şamanlar haqda epik folklor mətnlərində onlar nağılətmənin əsas qəhrəmanları olmaqla bərabər, həm də, mifoloji qəhrəmanlarla gerçək tarixi şəxsiyyətləri birlikdə əks etdirirlər².

Dissertasiyanın **“Qeser” və türk epos yaradıcılığı arasında genetik əlaqələr. Dastan qəhrəmanları, köməkçi surətlər**” adlandırılan ikinci fəslə üç yarımfəsildən ibarətdir. İlk yarımfəsil *““Qeser” dastanında qəhrəmanın fərqli qüvvələrlə münasibətində ayin və oyun elementləri*” adlanır. Yarımfəsildə belə bir fikir əsaslandırılmağa çalışılır ki, folklor janrlarının müxtəlifliyi və çoxsaylılığına baxmayaraq, bütün bunlar öz başlanğıcını vahid mənbədən - mifoloji düşüncə dövründən alır. Bu cəhətdən oyun və tamaşalar da istisnaqlı təşkil etmir. Öz funksiya və xüsusiyyətlərinə görə yaxın olan folklor janrlarında genetik əlaqə daha qabarıq üzə çıxır. İbtidai insanların şüurunda ətraf mühiti dərk etmədə fəvqəltəbii, mifoloji səviyyədə yaranan magik aynələr, çağırışlar həm də onların təbiət qüvvələri qarşısında gücsüzlüklərini ifadə edərək müdafiə məqsədi güdürdü. Gerçək ictimai həyatı və mifoloji şüuru ayrılmaz halda birləşdirən həmin düşüncə uzun tarixi zaman ərzində tədricən fərqli arxaik folklor janrlarının bölünüb yaranmasınadək inkişaf etmişdir.

“Qeser” dastanlar toplusunun nağıl, əfsanə və dastan arasında keçid mərhələsində olması uligerin janr xüsusiyyətlərini daşıyan motiv və elementlərə də təsir etmişdir. Buna görə də

Улан-Удэ. 14 сгр. disser Cat<http://www.dissercat.com/content/shamanskii-prozaicheskii-folklore-buryat-syuzhety-motivy-i-personazhi#ixzz2iqwww3wN>

¹ Yenə orada

² Дугаров Б.С. Сакральный мир бурятской Гесериады. Небесный пантеон и генезис героя. 2005 Улан-Удэ. Dissercat<http://www.dissercat.com/content/sakralnyi-mir-buryatskoi-qeseriady-nebesnyi-panteon-i-genezis-qeroia#ixzz2iqa2N4k>. 27

uligerdə sehr, ovsun, alqış, qarğış xüsusiyyətləri çox geniş səviyyədə öz əksini tapmışdır. Bu təsir özünü xüsusən düşmənlərlə qəhrəmanın vuruşları zamanı hər iki tərəfin özünü necə aparmasında göstərir. Həmin səhnələr həm gerçək döyüş vəziyyətlərini, həm də magik ayin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bənzəri xüsusiyyətlərə bu və ya digər səviyyədə “Dədə Qorqud”, “Alpamış”, “Manas”, “Koroğlu” və s. dastanlarda rastlanması özünü genetik, tipoloji əlamət kimi göstərir.

İkinci fəslin “*Dastanlarda köməkçi surətlər və vasitələr*” adlı ikinci yarım fəslində tədqiqatlara və ənənələrə əsaslanaraq qeyd edilir ki, türk, monqol epik yaradıcılığında təkbaşına fəaliyyət göstərən döyüşçü-qəhrəman surəti atsız təsvir olunmur. At qəhrəmanın öz varlığı qədər əhəmiyyət daşıyır. Qəhrəman insanlar içərisində seçildiyi kimi, atı da ilxıda digərlərindən fərqlənir.

Epik yaradıcılıqda atlı döyüşçü (qəhrəman) motivinin yaranmasından çox əvvəl, qədim dövrdə at həm də totem heyvan sayılmış, onunla bağlı kult formalaşmışdı. Bu haqda arxeoloji tapıntılar da xəbər verir.¹

Yarım fəsildə arxeoloji qazıntıların nəticələrinə, qədim mənbələrə, tarixi məlumatlara əsaslanaraq at motivinin, kultunun dünya xalqlarının epik yaradıcılığında, mifologiyasında yaranmasının başlanğıcı ural-altaylarla əlaqələndirilmişdir. Dissertasiyada prototürk, şumer-hurrit əsilli xalqlardan qıksoslar, kassitlər vasitəsi ilə m.ö. II minillikdə semit-hamit, hind-avropalı mənşəli tayfaların ilk dəfə əhliləşmiş atlarla tanış olmaları məsələsi tarixi məlumatlarla izah olunmuşdur.

Dissertasiyada göstərilir ki, atların türk, monqol xalqlarının epik yaradıcılığında böyük əhəmiyyət daşması, şaman mifologiyasına da təsirsiz ötüşməmişdir. Bu baxış qədim çinlilərin, ural-altayların inanclarında özünü “Göyün atı” kultu səviyyəsində genetik, tipoloji xüsusiyyət kimi göstərmişdir.

¹ Липец Р.С. Образы Батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. Москва. Наука. 1984.с.124

Dastanların variantları araşdırılarkən atlarla bağlı məqamlara da toxunulub. “Qızıl dağ Sumeru”da Açıq-Teneq-batırın açıq sarı atı ilə “Koroğlu”da Qıratla Düratın bəslənməsi, yoxlanması, səfərə hazırlanması motivi arasındakı yaxınlıqlar tədqiqat nəticəsində aşkarlanaraq dissertasiyada geniş müqayisəyə cəlb olunmuşdur. Burada çox əhəmiyyətli və təsadüfi olmayan paralelliklərdən biri kimi də “Koroğlu”da atların Qırat, Dürat adlandırılması ilə “Qızıl dağ Sumeru”da onların “quray, quray!”, “duray, duray!” çağrılmaları arasındakı uyğunluq və əlaqə də üzə çıxarılmışdır. Dissertasiyada adların çox yaxın səslənməsi “qır”, “dür” köklərinin qədim ural-altaylarda magik, xeyirxah, yüksək ruh anlayışı daşımından təsirlənmə kimi izah edilir.

Türklərin, monqolların müxtəlif siyasi-mənəvi səbəblərə görə fərqli dinlərə qulluq etmələrinə baxmayaraq, epik ənənənin inkişafında, qədim ortağ dünyabaxışların, mifoloji görüşlərin qorunmasında çox cüzi dəyişikliklər yaranmışdır. Yarımfəsildə dastanlarda, uligerlərdə qəhrəmanların köməkçi vasitələri kimi verilən sevimli gözəl qadın, sadıq at, ayrılmaz silahlar və s. motivlər arasındakı uyğunluqlar əlaqələndirilərək tədqiq edilir. Belə köklü genetik yaxınlıqlardan biri də “Qeser”də, “Koroğlu”da göydən düşmüş sehrli metaldan düzəldilmiş qılıncla “Manas”, “Alpamış”, “Koblandı Batır”, “Canqar” və s. dastanlarda nəhəng kaman motivləri ətrafında üzə çıxır.

“Qeser” dastanının qədimliyinə görə süjet, mövzu və motivlərində nağıl, əfsanə, rəvayət elementləri çox olduğundan qadın surətlərinin təsvirində də daha çox türk (Azərbaycan) xalq nağılları ilə yaxınlıqlar müşahidə edilir. Dissertasiyada bu istiqamətdə paralellər müəyyənləşdirilərək müqayisələr aparılır. Bununla bərabər, bəzi keyfiyyətlərinə görə “Qeser”dəki Xas Şixerlə, Qaquray Noqonla Şimali Azərbaycan “Koroğlu”sundakı Nigar xanım arasında yaxınlıqlar, eyni zamanda fərqliklər müəyyənləşdirilərək epik inkişafın xüsusiyyətləri baxımından əlaqəli şəkildə tədqiq edilir.

Türk, monqol epik yaradıcılığına xas olan köklü xüsusiyyətlərdən biri də qəhrəmanların və düşmənlərin çətin

vəziyyətlərdə qılıq-qiyafət dəyişməyə, dönərgəliyə baş vurmaları motividir. Dastanlarda, uligerlərdə bu hala tez-tez rastlanır. Dissertasiyada dastanlardan həmin motivlər müəyyənləşdirilərək müqayisəyə cəlb olunur və bənzərliklərin elmi izahları verilir.

Dissertasiyanın 2-ci fəslinin 3-cü yarım fəslə “*“Qeser”, türk dastanları və “Gilqamış” arasında epik ənənə baxımından uyğunluqlar*”da daha qədim genetik və tipoloji yaxınlıqlar müəyyənləşdirilir.

Ural-altay xalqlarının mifoloji görüşlərinə, qədim inanclarına xas olan təkrarsız xüsusiyyətlər özünü epik ənənədəki mövzularda, qəhrəman, düşmən və s. surətlərin təqdimində də göstərir. Dünyanın yaranması haqda türklərin qədim təsəvvürləri verilən altay “Yaradılış” dastanında tanrı Kayra xanın, Ak ananın, Erliyin təklidləri qəhrəmanların motivləşməsində də özünü göstərir. Tək başçı, tək müdrik ağsaqqal, daimi üstünlüyə malik olan tək qəhrəman surətini genetik-tipoloji xüsusiyyət kimi “Oğuz Kağan”, “Dədə Qorqud”, “Qeser”, “Canqar”, “Erensey”, “Kan Kes”, “Kulun Kullustuur”, “Er Soqodox” və s. dastanlarda, uligerlərdə açıq şəkildə görmək olar. Mifoloji görüşdə Ak Ananın təkliyi epik yaradıcılıqda qəhrəmanların tək sevimli qadınları səviyyəsində verilir.

Türk xalqlarının nağıllarındakı böyük-küçük qardaş modeli dastanlarda, uligerlərdə də özünü qoruyub saxlayır. “Qeser”də, “Alpamış”da həmin motiv daha qabarıq səviyyədə özünü göstərir. Bu isə həmin dastanların daha qədim zamanlardan yaranmağa başlamasını göstərir.

Türk, monqol xalqlarının epik yaradıcılığında geniş istifadə edilən motivlərdən biri də qəhrəmanların yaşlı qoca və qarıdan doğulmaları, həm də çox kiçik yaşlarında fəaliyyətə başlamalarıdır. “Qeser”, “Alpamış”, “Kamır batır”, “Ayuqolak”, “Akyal batır”, “Buzansı batır”, “Boktu –Kiriş və Bora-Şeeley” və s. dastanlarda qəhrəmanlar yetmiş yaşlı qocadan, altmış yaşlı qarıdan doğulurlar. Həmin motiv “Koroğlu” nun Kırım mətnində qəhrəmanın oğlu Şahbazın atasını axtardığı zaman yolda çörəkçi qoca kişinin və qarının oğulluğu olması ilə

nisbətən zəfləyir. Türksoylu xalqların dastanlarında bu motivin geniş yayılması belə təsəvvürün onlarda qədim mifoloji dövrdən mövcudluğunu təsdiqləyir. Şumerlərdə Gilqamışın qoca yaşlı əcdadı Utnapiştumla olan münasibətləriylə də motiv qədimliyini qoruyur. M.ö.II minilliyin sonunda Şumerin Ur şəhərindən köç etmiş İbrahimin yetmiş yaşlı qadını Həcərdən doğulan İsmayıl ətrafında yaranmış rəvayətlə semit-hamit xalqlarının mifologiyasına da təsir edir.Yarımfəsildə qeyd edilən mövzu, motiv və süjetlər geniş səviyyədə müqayisə olunub incələnməşdir.

Ural-altay xalqlarının ictimai-mədəni həyatları ilə mifoloji Dastanlarda Gilqamışın ölümsüz əcdadı Utnapiştumu axtardığı zaman və “Alpamış”ın altay mətnində Alıp Manaşın həlak olmuş silahdaşlarının qisasını almaq üçün çıxdığı səyahətdə yolda qarşılaşdıqları çətinliklər eynidir. Qəhrəmanların hər ikisi də çətin maneə kimi dənizlə, çayla rastlaşır, gəmidən istifadə edir, ağsaqqal müdrik qocalardan məsləhət alır,yuxuya gedib çətin vəziyyətə düşürlər. Sıralanan süjet, motiv genetik-tipoloji cəhətdən zamanın təsirindən yayınaraq “Alpamış”da da özünü qoruyub saxlayıb. Digər motiv “ölümsüzlük axtarışı” “Gilqamış”dan fərqli olaraq “Koroğlu”da “dirilik suyu” səviyyəsində nisbətən aşınmaya uğrayıb. Həm də motivin məzmununda yer dəyişmə yaranıb. “Gilqamış”da əcdad ölümsüzləşir, Şimali Azərbaycan “Koroğlu” mətnində gənc nəsil “dirilik suyu” ndan içə bilir. Epik ənənədə “ölümsüzlük”, “dirilik suyu” motivinin geniş əks olunması dissertasiyada ural-altay xalqlarının mifoloji görüşlərindəki üçqatlı dünya modeli ilə əlaqədə izah olunur.

“Qeser”in də bəzi mətinlərində mifoloji görüşlər, bəzilərinə tarixi təsirlər üstünük təşkil edir. “Qeser”həm dünya xalqlarının ən nəhəng və mürəkkəb quruluşlu dastanıdır, həm də fərqli coğrafiyalara aid xalqlarda çoxsaylı mətnləri (variant) mövcuddur. “Qeser”lə başqırd dastanı “Ural-batır” arasında mifoloji güclərlə-manquslarla (sülmus), divlərlə mübarizə, yeraltı dünyada saxlanan gözəllərin azad edilməsi, mərhələlərlə çoxsaylı düşmənlərlə vuruşlar və s. cəhətlərdən həm dünya, həm

də ural-altay xalqlarının epik yaradıcılığı ilə uyğunluqlar var. Monqol, türk xalqlarının qəhrəmanlıq dastanlarında genetik və tipoloji yaxınlıqları, fərqlilikləri ayırd etdikdə L.V.Puxov diqqəti maraqlı bir cəhətə yönəldir. Ona görə, coğrafi-etnik baxımdan buryatlar yakutlara altaylardan, xakaslardan, tuvalılardan daha uzaq olmalarına baxmayaraq, uligerlərlə olonxolar arasında qədim genetik və tipoloji uyğunluqlar bir sıra əsas cəhətlərdən daha yaxındır.¹ Türk, monqol xalqları arasında etnik-mədəni birlik genetik əlaqəni, ictimai inkişaf, heyvandarlıq təsərrüfatlı həyat tərzı də epik ənənədə tipoloji yaxınlığı yaradıb.²

Qəhrəmanın möcüzəli doğuluşu türk, monqol epik yaradıcılığında köklü və çox geniş yayılmış motivlərdəndir. Ak Kubek (eyni adlı tatar dastanı) və Qeser (tanqut mətni) ana bətnində olarkən belə öz seçilmiş keyfiyyətlərini göstərməyə başlayırlar. “Manas”da, “Ayqalı batır”da (tatar dastanı) qəhrəmanlar doğulan kimi qeyri-adiliklərini göstərirlər.

Tədqiqatda türk-monqol epik yaradıcılığında genetik və tipoloji yaxınlıqlara dastanların, uligerlərin baş qəhrəmanların adları ilə yaradılması ənənəsi də aid edilir : “Altay-Buuçay”, “Qeser”, “Manas”, “Dədə Qorqud”, “Altan Hundaqat”, “Alpamış”, “İgidlərin başçısı Zaan Zaluday”, “Canqar”, “Koroğlu” və s. dastanlarda, uligerlərdə həmin xüsusiyyət qorunub saxlanıb.

Dissertasiyada göstərilən prinsiplərə uyğun olaraq çoxlu müqayisələr aparılır, ortaqlar cəhətlər müəyyənləşdirilir. İstinad olunan mənbələrdən fikrin əsaslandırılmasına dayaq kimi istifadə olunur.

Yarımfəsildə ural-altay xalqlarının ictimai-mədəni həyatlarının, həyat təzlərinin epik yaradıcılıqda olduğu kimi əks olunmasına da münasibət bildirilir. Həmin cəhət - olonxolarda, dastanlarda ilxılar, qoyun mal-qara sürüləri ilə bağlı yaradılmış süjetlər “Qeser”də də özünü göstərir. Qeser uligerlərdə çox zaman öz ilxılarını, sürülərini qorumaq üçün tabeliyində olan şimal əyalətlərinə səyahət edir. Aparılan tədqiqat nəticəsində belə bir müddəə əsaslandırılır ki, həmin süjet ural-altay xalqları

¹ Типология народного эпоса. Москва. Наука, 1975, с.6

² Yəni orada, s.13

arasında qədim ortağ heyvandarlıq, çöl mifologiyasının təsirindən formalaşmış. Burada həm də həmin xalqlarda yaylaq - qışlaq həyat tərzini özünü göstərir.

Türk, monqol epik yaradıcılığında genetik-tipoloji yaxınlıqlara yakut olonxoları ilə "Qeser"-in yaranmasının və mövzularının qəbilə-tayfa birliyi dövrünün son zamanlarına uyğun gəlməsi də aiddir. Eyni cəhətdən onlar arasında uyğunluq düşmənlərə qalib gəldikdən sonra əsirlərdən azad qul səviyyəsində istifadə etmədə də özünü göstərir. Bu gerçəkliyin özü də ural-altay xalqlarının ictimai-mədəni həyatları ilə mifoloji görüşlərinin ayrılmaz şəkildə olduğunu göstərir.

İ.V.Puxov "Qeser"-lə yaxınlıqların, genetik birliyin daha çox yakut olonxoları arasında olduğunu göstərir. Bunun səbəbini həm qədim genetik-etnik birlikdə, həm də coğrafi cəhətdən yakutlarla buryatların qonşu olmaları ilə izah edir.¹ Bu müddəa dissertasiyada aparılan müqayisələrdə genetik-tipoloji istiqamətə üstünlük verilməsinə bir daha haqq qazandırır.

"Dastan poetikası və tarixi-mifoloji qat" adlanan **3-cü fəsil** üç yarım-fəsildən ibarətdir. *"Qeser adının etimologiyasının tarixi-mifoloji əsasları"* adlanan birinci yarım-fəsildə, demək olar ki, dünya qeserşünaslığının ən mühüm və mübahisəli məsələsinə toxunulur. "Qeser" haqda araşdırmalarda əsas qəhrəmanın adının mənşəyi dastanın özü qədər geniş maraq doğurur və başlanğıcını mifoloji-tarixi cəhətdən üç min ildən də artıq qədim zamana aparır.

Tədqiqatçıların çoxunun əsərlərində dastanın əsas qəhrəmanı Qeser haqda oxşar və fərqli fikirlər mövcuddur; bir qismi belə hesab edir ki, Qeser fərqli xalqların öz qəhrəmanlarının oxşarıdır, digərləri isə müxtəlif dastanların qəhrəmanlarının Qeser adı ətrafında yarandığını qeyd etməklə, dastanın süjetinin və mövzusunun "gəzəri" olmasını əsaslandırmağa çalışırlar.²

¹ Типология народного эпоса. Москва. Наука, 1975. s.29

² Героический эпос о Гэсэре. Иркутск. Издат. Гос. Университета. 1969. s.21

Qeser adının etimologiyası ilə əlaqəli ural-altay xalqlarının ictimai-mədəni həyatlarında onların mifologiyalarının, xüsusən də şamançılığın böyük əhəmiyyət daşıması diqqətdə tutulmaqla bu tədqiqatda bir sıra yeni fikirlər əsaslandırılır və problemə daha geniş məcrada yanaşılır. Əgər Qeserin tarixi şəxsiyyət kimi IV-V əsrlərdə yaşamasına ehtimallar varsa,¹ əfsanə, rəvayət, nağıl janrlarının elementləri üstünlük təşkil edirsə, onda adın yaranmasına qədim ural-altay xalqlarına aid köklü dünya baxışlarının, inancların təsir etməsi də diqqətə alınmalıdır.

Yarımfəsildə Qeser adı ilə yaranmış çoxsaylı dastanların eyni və müxtəlif maddi-mənəvi dünyalara malik xalqlar arasında məşhur olmasından fərqli olaraq, daha çox adın yaranmasına təsir etmiş ural-altay xalqlarına aid dünyabaxışların, inancların əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir. Bu fikri əsaslandırmaq üçün protoural-altaylara aid çoxsaylı fərqli maddi-mənəvi anlayışların yaranma, inkişaf mərhələləri, xüsusiyyətləri araşdırılaraq onların başqa mədəniyyətlərə təsirləri müəyyənləşdirilir. Tədqiqatda müdafiə olunan yanaşma çoxsaylı misallarla, geniş, əsaslı izahlarla aydınlaşdırılmışdır. Qeser adının etimologiyası haqda dissertasiyada yeni yanaşma səviyyəsində irəli çəkilən fikirləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

Ural-altay xalqlarının ortaq əcdadları hesab edilən öntürklərin: etrusqların, massaget-sakların müasir dövrə gəlib çatmış maddi-mənəvi dəyərlərindən bəlli olur ki, Qeser adının mənşəyi elmi ədəbiyyatda qəbul edildiyi vaxtdan daha qədimdə axtarılmalıdır. Qeser adının təşəkkül və təkamülündə böyük ehtimalla skiflərin tanrısı Qoytosirin də danılmaz təsiri olub. Eyni zamanda, I Göy Türk xaqanlığının qurucuları Bumın və İstəmi xaqanların böyük qürurla, ehtiramla andıqları mifik-əcdad sayılan xalq “sir-budun”dakı “sir” kökü də Qeser adının yaranmasında əhəmiyyətli yer tutur. Qeserdə adın birinci hissəsi “qe”, “ka” ural-altayların mifoloji görüşlərində, əcdad, törəyiş əfsanələrində bürüdən (şenadan) doğulmuş qardaşlardan

¹ Qumilyov L.N. Qədim türklər. Bakı, “Gənclik”, 1993, s.474

birinin qu quşuna çevrilməsi inancından formalaşılıb. Həmin inanc ku-ur (ku-kiji) kimi Qorqud, Koroğlu tarixi-mifoloji adlarında da özünü qoruyub saxlayır. Ad öz etimologiyasının başlanğıcını həm də ən qədim dövrdən – etruskların dünya-baxışlarında “aisar” tanrıya yaxın hami ruh, “aisarens aisar” sevimli xalq təsəvvürlərindən alıb.

Etruskların təsiri ilə qədim Roma dövlətində belə bir əfsanə geniş yayılmışdı ki, Troya (Truva) müharibələrindən sonra (m.ö. XIII əsr) truvalıların hökmdarı Anxizin Afroditadan olan oğlu Eney allahların köməyi ilə İtaliyaya gəlir, Alba-Lonqa şəhərinin hökmdarı olur.¹ Onun oğlu Askaniy-Yulun nəslindən sayılan Romul, Rem qardaşları Roma şəhərinin (m.ö.VIII əsr) əsasını qoyurlar. Onlar da qədim ural-altayların inanclarında olduğu kimi dişi qurdu özlərinin əcdadı, hami ruhu qəbul edirlər. Sonralar həmin Yulun nəslindən çıxan sərkərdələr, senatorlar, imperatorlar Roma tarixində məşhur şəxsiyyətlər olurlar. O cümlədən, imperator Qay Yuli Sezar da öz şəcərəsinin başlanğıcını Askaniy – Yuldan başladığını bildirirdi.² Sezar həm də imperatorluğu dövründə tanrılaşdırılmışdı.

Franke, Şou, Qrünvedel Qeseri Sezarla uyğunlaşdırdıqda səhv etmirlər, lakin məsələyə hind-avropalı mənşəyi cəhətdən yanaşmaları mübahisə doğurur. Onlar etruskların prototürklərdən olduqlarını (8 dekabr 2004-cü ildə İtalyanın Ferrara Universitetində nəticələri bildirilən genetik analizlərə görə)³ və Sezarın öz şəcərəsinin başlanğıcını etrusk Askaniy-Yuldan aldığını bilmədikləri üçün o qədər də haqsızlıq etmirlər.

Tədqiqatda Qeser də daxil olmaqla, bir çox adların yaranmasında orta q mifoloji görüşlərin təsiri məsələsinə də geniş yer verilib. Xızır peyğəmbər, Xəzər xalqı, mifoloji “əzər-bezər”, yeraltı dünyanın (altaylarda) keşikçiləri və Qeserin sədiq köməkçiləri iki it - Asar, Xusar; Qacar tayfa; “Koroğlu”da

¹ Мифологический словарь. Москва. Советская Энциклопедия. 1990.s.54

² Мифологический словарь. Москва. Советская Энциклопедия. 1990.s.616

³ “Töre”. Türkçe düşünenler dergisi. 2. Töre Yayın Qrubu. İstanbul. 2005, s.28

Giziroğlu tərəf müqabil, macarlarda Qezer insan adları, Qafqazda Qusar, Qacaran, Qocor, Kiçik Asiyada Kayseri, Şimali Afrikada Kassara toponimləri və s. bu qəbildəndir.

Qeyd olunan istiqamətdə bu yarımfəsildə m.ö.II minillikdə şumer-hurritsoylu xalqlardan qiksosların, kassitlərin Misirdə uzun müddətli mövcudluqları nəticəsində yaranmış tanrı Usir (Osir) haqda inanca da genetik-tipoloji, semiotik-etimoloji çərçivədə yanaşılmışdır.

III fəslin 2-ci ““Qeser” və “Koroğlu”dastanlarında tarixi qat” adlanan yarımfəslində qəhrəmanlıq dastanlarının araşdırılmasında başlıca prinsiplərdən biri olan tarixilik məsələsinə “Qeser” və “Koroğlu” dastanlarının müqayisəsi ətrafında baxılır. Nağıl, əfsanə, rəvayət, əsatir janrlarında mifoloji libasa bürünərək zəif səviyyədə əks olunmasından fərqli olaraq dastançılıqda tarixilik özünü qabarıq şəkildə göstərir. Bu cəhətdən “Qeser” və “Koroğlu” dastanları qoruyub saxladığı tarixi qatlara görə xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Dastan yaranma tarixinə görə nə qədər gəncdirsə, tarixilik də onda bir o qədər gerçəkci və əsaslıdır, əksinə, qədimdirsə yaranmasına təsir etmiş tarixi səbəblərin açılması çətinləşir. Tarixilik cəhətdən “Koroğlu” və “Qeser” arasındakı əsas fərq də yaranmalarına təkan vermiş gerçəkçi hadisələri, səbəbləri yaşları ilə əlaqəli yaşatma səviyyəsindədir. Bu cəhətdən “Koroğlu” dastanı yaxın keçmiş zamanın siyasi-mədəni həyatını özündə əks etdirdiyinə görə, təbii olaraq, onda tarixi qatlar daha görünən vəziyyətdədir. “Qeser” dastanı misalında isə, qədimliyinə görə, artıq daha qədim və geniş xalq yaddaşı məlumatlarını, tarixi münasibətləri incələməyə, qiymətləndirməyə ehtiyac yaranır. Lakin bütün hallarda hər iki dastan qəhrəmanlıq mövzusunda gerçək tarixi hadisələrin, şəxsiyyətlərin təsiri ilə təşəkkül taparaq inkişaf etmişdir.

“Qeser” dastanına münasibətdə tanınmış buryat alimi, folklor toplayıcısı, tədqiqatçı S.Jamsarano monqol xalqlarında qəhrəmanlıq dastanlarının təşəkkül və təkamül gedişatını çox məntiqli, düzgün mənada əsaslandırır. Onun fikirlərinə görə, “... qəhrəmanlıq dastanları ancaq xalqın rəqibləri ilə olan siyasi-hərbi münasibətlərindəki qalib-qəhrəmanlıq dövrünü təsvir və

tərənnüm edir. Digər cəhətdən də tarixi hadisələr, gerçəkliklər həm xalqın ruh yaddaşından, həm də söyləyici dastançının şəxsi yaradıcılıq aləmindən keçərək sınıq-sökük vəziyyətə düşməklə qəhrəmanlıq mövzusunı qoruyaraq qeyri-adi, fəvqəltəbii məzmunu, səviyyəyə enir”.¹ Qeyd edilməlidir ki, ural-altay xalqlarının epik ənənəsinin yaranmasına səbəb olan həmin köklü xüsusiyyətdən fərqli olaraq hind-avropalıların dastançılığının təşəkkülünə tarixlərinin siyasi-hərbi cəhətdən məğlub dövrləri də təsir edir. Müdafiə olunan fikri yığıclaşdırmaq və dəqiqləşdirmək üçün qeyd edilməlidir ki, həqiqətən də çoxsaylı xalqlara aid bütün qəhrəmanlıq dastanlarının yaranmasına tarixi hadisələr, şəxsiyyətlər cürcəti şəklində də olsa əsas verib. L.İ.Yemelyanov da folklorun tədqiqi məsələsində iki əsas cəhətə fikir verməyi önə çəkir: tarixi gerçəkliyin janrlarda əks olunması və folklorun xalq mədəniyyəti kimi özünə xas daxili inkişaf qanunlarının ümumi nəzəri məsələləri.²

Yarımfəsildə türk, moңqol epik ənənəsində tarixiliyin əks olunması məsələsinə ayrı-ayrı dastanları müqayisəyə cəlb etməklə misallar verilir.

Dünya, Azərbaycan (türk) folklorşünaslığında tarixlik cəhətdən Koroğlunun şəxsiyyətinə fərqli münasibətlər bildirilib. Araşdırmada həm Koroğlunun, həm də bütünlüklə qeserşünaslıqda uligerin baş qəhrəmanı Qeserin türk mənşəlikliklərinə də yeni əsaslar əlavə edilir. Osmanlı-Səfəvi imperiyaları arasındakı siyasi-hərbi, mədəni münasibətləri və “Koroğlu”nun Azərbaycan, Türkiyə, Kırım mətnlərini müqayisə etdikdə, XVI-XVII əsrlərin arxiv sənədlərini araşdıran tanınmış tədqiqatçıların əsərlərini incələdikdə Koroğlunun tarixi fəaliyyətinə, Çənlibelin Qazax-Borçalı bölgəsində yerləşməsinə ciddi əsaslar tapılır. Tədqiqatda eyni yanaşmanı əsas tutaraq mifoloji-tarixi yöndən baxmaqla, avropa, rus folklorşünaslarının fikirlərinə istinadən, L.N.Qumilyovun tədqiqatlarına və Topqarı Oğuznaməsindəki

¹ Произведения народной словесности буряты. Ха-Ошир-Хубунь. Петроград. Типография РАН. 1918.17

² Емельянов Л.И. Методологические вопросы фольклористики. Ленинград. Наука. 1978.s.17

məlumatlara dayanaraq Qeserin türk mənşəli kyan tayfasından olması məsələsi də əsaslı görünür.¹

Cənubi Azərbaycanda türklər arasında Kiyan soyadı müasir zamanda da geniş yayılıb.

Tədqiqatda III fəslin son yarım fəslə "Dastanlar və uligerlər arasında poetika, şifahi təqdimat yaxınlığı" adlanır. Müqayisələr göstərir ki, monqol, türk xalqları arasında qədim mifopoetik yaradıcılıq dövründə ortaq dünyabaxışları, inanclar kimi həm də yaxın dastançılıq (oğuznamə, uliger) ənənəsi formalaşmağa başlamışdı. Fərqli epik ənənə xüsusiyyətlərinə malik hər bir xalq həm də özünə xas ifaçılıq tərzinə sahibdir. Uzun tarixi zaman ərzində epik yaradıcılığın keçdiyi inkişaf mərhələləri ifaçılıq tərzinə də öz təsirini göstərib. Qədim, zəngin, təkrarsız, çoxşaxəli dastançılıq ənənələrinə sahib olan monqol xalqlarının şifahi xalq yaradıcılığında da bu təkamül qanunauyğunluğu özünü göstərir. Arxaik folklor janrlarının mifoloji düşüncə dövründə insanla təbiət münasibətlərini ictimai-mədəni həyatla uyğunlaşdıraraq əks etməsi qədim xüsusiyyət kimi dastançılığın ilk mərhələlərində də qorunub saxlanır. Həmin ənənənin təsirinə görə müasir monqol folklorşünaslığında belə fikir hakimdir ki, qədim zamandan başlayaraq yaxın dövrdə uligerləri həm də ova getmədən öncə oxuyurlarmış.² Bu gerçəkliyin özü bir tərəfdən arxaik folklor janrlarının eyni mənbədən - mifoloji görüşlərdən başlanğıc almasını, digər tərəfdənsə epik janrların müstəqil hala düşməsinə baxmayaraq, yenə, zəif də olsa, qədim ortaq xüsusiyyətləri bəzi hallarda canlandırmasını göstərir.

Dissertasiyada qeyd olunur ki, türk mədəni-mənəvi tarixinin, mifologiyasının şah əsəri sayılan oğuznamələr haqda orta əsrlər salnamələrində əfsanə, uydurma, onları təbliğ edən

¹ Qumilyov L.N. Qədim türklər. Bakı, "Gənclik", 1993, s.474; Əsgər Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" mətnşünaslığının Dədə Qorqud oğuznamələrinə münasibəti haqqında bəzi qeydlər. Elmi Axtarışlar. 1\01-2009. Bakı, "Nurlan", s. 22-26

² Шаракинова Н. Героический эпос бурят. Иркутск. Восточно – Сибирское книжное из-во. 1968.s.5

ozanlara isə uzun-uzadı danışanlar kimi haqsız qiymətlər verilib.¹ Bənzəri fikirlər avropa, rus folklor toplayıcıları, tədqiqatçıları tərəfindən monqol, tibet, türk xalqlarının dastanları, uligerləri haqda da deyilib.² Belə səthi fikirlər yarımfəsildə cavablandırılmış, əsassız tənqiddə məruz qalan xüsusiyyətlər isə ural-altay xalqlarının, şumerlərin mifoloji görüşləriylə, inanclarıyla, epik ənənələrinin xüsusiyyətlərinin inkişaf mərhələləriylə əlaqələndirilərək izah olunmuşdur.

Ural-altay xalqlarının inancları haqda tədqiqatlara və “Qeser”in ifa xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq belə nəticə çıxarmaq olar ki, çoxsaylı təkrarlardan dini zikrlərin funksiyasına bənzər məqsəd üçün istifadə olunurmuş. İkinci cəhətdən də, təkrarlar ural-altay xalqlarının dastan söyləmə ənənəsi ilə bağlıdır. Onlarda yazılı ədəbiyyatdan fərqli olaraq nəsillərin yaddaşında yaxşı qalması üçün şifahi yaradıcılığın xüsusi mənəvi əhəmiyyət daşıyan hissələrini çoxsaylı təkrarlarla və musiqi alətlərinin (qopuz, saz, tambur, xur, çor) müşayiəti ilə söyləyirdilər. Həmin xüsusiyyətlərə şumer mifik, epik mətnlərinin oxunması haqda tarixi məlumatlarda da rastlanıır. Seçilmiş parçalar üç, doqquz dəfə qarşılıqlı halda söyləyicilər və dinləyicilər tərəfindən mnemonik (yaddaşda yaxşı qalma üçün) üsulla təkrarlanarmış. İfa zamanı daha çox sözlərin, fikrin ahəngdarlığına, magik ruhda söylənməsinə çalışmışlar (zikrlərdə olduğu kimi). Hər şey şaman ayinlərini təkrarlayırmış.³

Oğuznamələrdə ilkin çağların, mifik təsəvvürlərin və oğuzların islama qədər kodlaşan etnik ənənələri ilə əlaqəli qalibiyyətli türk yürüşlərinin təbliği, tərənnümü önə çəkilir.⁴ Həmin cəhət monqol-buryat xalqlarının epik yaradıcılığına da xas olan əsas xüsusiyyətlərdəndir. Xüsusən də, “Qeser”

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə. I cild (Şifahi xalq ədəbiyyatı), Bakı, “Elm”, 2004.s.471.

² Героический эпос о Гэсэре. Иркутск. Издат. Гос. Университета. 1969.s.45.

³ История древнего мира. I том. Москва. Наука. 1989.s.121

⁴ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə. I cild (Şifahi xalq ədəbiyyatı), Bakı, “Elm”, 2004.s.471.

dastanlar silsiləsində bu, özünü daha qabarıq göstərir. Qədim folklor janrlarını özündə cəmləşdirməsinə görə “Qeser”də həm də nağıl, əfsanə, əsatir, rəvayət süjetləri, motivləri çox istifadə olunub. Lakin uligerçiliyə aid xüsusiyyətlərin bitkin hala düşməsi ilə bunu həmin janrlara aid etmək düzgün olmazdı. Bu rəngarənglik qədim epik ənənənin, zaman və məkanın təsirindən asılı olmayaraq, canlı qalması ilə bağlıdır. Həmin qədim epik xüsusiyyətlərinə görə də bəzi hallarda yanlış olaraq monqol-buryat uligerlərini nağıl, əfsanə janrlarına aid etməyə cəhd göstəriblər.

Türk dastanları ilə monqol-buryat uligerləri arasında həm də ümumi quruluş cəhətdən çox yaxınlıqlar var. Müqayisələrdə diqqəti çəkən əsas əlamətlərdən biri uligerlərin zaman və tarixi-coğrafi məkan baxımından oğuznamələrlə yaşıd, yaxın olmalarına baxmayaraq, quruluşca daha çox orta əsrlər türk dastanları ilə oxşar olmalarıdır.

Uligerlərlə oğuznamələr arasındakı ilk yaxınlıq vəsf olunan epik dünyaya aid ozanın, xurçinin işlətdikləri formullar - “ol zəman”, “oğuz zamanı”, “nə vaxt ki..”, “qədim zamanda”, “zamanın başlanğıcında” və s. arasındadır. Yarımfəsildə “Qeser” dastanı nümunə kimi qəbul edilməklə monqol-buryat uligerləri quruluşuna (struktura) görə aşağıdakı hissələrə bölünür:

Xorçi (çorçi-ozan, aşiq) tərəfindən ilk öncə dastanın “uligerey uqtalqa” hissəsi başlanır. Buna dastanın başlanğıcı, giriş hissə, “dastanın qarşılanması” (dinləyicilər tərəfindən) deyilir. “Uligerey uqtalqa” dastanın əsas mətn hissəsinə aid olmur. Xorçi (akın) ilə dinləyicilərin tanışlığı üçün söylənən əlavə hissədir. Bəzi incəliklər çıxarılsa, “uligerey uqtalqa” məzmunca, mahiyyətcə türk dastan söyləmə ənənəsində ustadnamələri təkrarlayır. “Uligerey uqtalqa” bitdikdən sonra uligerin özünün əsas mətni başlayır. Əsas hissənin başlanğıcında da mətnə aid girişə bənzər qısa çıxış olur. Uligerlərin əsas mətni də süjet quruluşunda ana xətləri qorumaqla, bəzi kiçik incəlikləri çıxmaq şərti ilə eyni səviyyədə türk dastanlarını təkrarlayır. Uligerlərdə də dünyanın yaranması, qəhrəmanın qeyri-adi,

möcüzəli doğuluşu, qabağa çıxan maneələr, onlara qarşı mübarizə, sınaqdan çıxma, müsabiqə və qələbə mərhələləri, sevgilini tapmaq, azad etmək, düşmənlər üzərində qələbə, yurda zəfərlə dönüş, xalq üçün böyük ziyafətlər, yaxşılıqlar və s. əsas motivlər ardıcılıqla sıralanır.

Uligerin əsas mətninin sonunda “uligerey udeşelqe” – uligerin yola salınması hissəsi gəlir. “Uligerey udeşelqe” türk dastanlarında cahannamə ilə uyğunluq təşkil edir. Cahannamələr son bir müxəmməslə bitdiyi kimi, burada da axırcı şeirlər oxunur və uliger bitir. “Uligerey udeşelqe” də dastanın əsas hissəsinə aid olmur. Uligerlərdə qeyd edilən əsas hissələrdən başqa “seq daralqa” – nəğmə şəklində ifa olunan 4-8 misradan ibarət xüsusi şeir növü də istifadə olunur. “Seq daralqa” dinləyicilərin uligerçiyə kömək üçün birgə oxuduqları nəğmədir. Hər bir “seq daralqa” dan sonra “Ay-duun-ey!” nəqarəti ifa olunur. Dissertasiyada oxşar nəqarətin mövcudluğu türk (Azərbaycan) folklorunda da müəyyənləşdirilir və onun mahiyyəti qədim ortağ inanclarla əlaqələndirilərək izah olunur. Q.D.Sanjeyev monqol-buryat mifologiyasında göy kultunu (tək tanrı) və şamançılığa aid yuxarıda yerləşən hami ruhları dini mahiyyətli inanc quruluşu kimi qəbul edir. Bu cəhətdən də “göyün çağırılması” (müraciət, sitayiş) mənası verən “tenqeri duudax” mərasimini (ayın) həmin kultla əlaqələndirir.¹ Dissertasiyada “seq daralqa”nın yaranması həmin “tenqeriduudax” inancı ilə əlaqədə tədqiq olunur. Bundan başqa, Ağbaba bölgəsinə aid nanaylarda ay duy, duy nəqarəti və Azərbaycan muğamlarının zəngülələrindəki dədəy ifadəsi ilk dəfə olaraq tenqeri duudax mərasimi ilə əlaqəli şəkildə araşdırılır.

Cəsur ovçuların tərənnümü məqsədilə yaradılan və sabit poetik ifa tərzini kimi qəbul edilən “tuureelqe”nin

¹ Дугаров Б.С. Сакральный мир бурятской Гесериады. Небесный пантеон и генезис героя. 2005 Улан-Уде. Dissercat <http://www.dissercat.com/content/sakralnyi-mir-buryatskoi-qeseriady-nebesnyi-panteon-i-qenezis-qeroya> # ixzz 2 iqa2№4k. 27

yarımfəsildə tədricən türk (Azərbaycan) folklorunda “tırınqı”lara (İrəvan, Ağbaba) çevrilməsinə də münasibət bildirilib.

Müqayisələr göstərir ki, alliterasiyaya və assonansa, sərbəst hecaya, qafiyəyə, söz düzümünə malik qədim şeir üslubu da monqol, türk xalqlarının folklorunda, poeziyasında, demək olar ki, eynidir. Dissertasiyada irəli sürülən bu müddəə qədim uyğur ədəbiyyatından, “Dədə Qorqud”dan, “Kodeks Kumançe”dən, müasir türk aşığılarının qoşmalarından, tırınqılardan, monqol-buryat epik ənənəsindən çoxsaylı misallar gətirilərək əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatda ural-altay xalqlarının epik ənənəsində qədim ortaq ifadəlilik tərzinin müasir dövrdə də uyğun səviyyədə davam etməsi aşığıların, çorçilərin repertuarlarının müqayisəsiylə əsaslandırılmışdır.

Dissertasiyanın *Nəticə* hissəsində göstərilir ki, monqol, türk xalqlarının qədim ictimai-mədəni həyatları, mifopoetik yaradıcılıqları, mifoloji görüşləri, şamançılıq inancları arasındakı ortaqlıqlar genetik-tipoloji xüsusiyyətlər səviyyəsində onların epik yaradıcılıq ənənələrinin inkişaf mərhələlərində əks olunmuşdur.

Türk və monqol xalqları arasında epik ənənə sahəsində yaxınlıq, ortaqlıq dastanların, uligerlərin poetikası və təqdimatı cəhətdən də oxşar, bir çox sahələrdə eynidir.

Dissertasiya mövzusunə aid çap olunan elmi əsərlərin siyahısı:

1. “Koroğlu” dastanı Osmanlı-Səfəvi münasibətləri çevrəsində . monoqrafiya. Bakı, “Elm-təhsil” nəşriyyatı, 2013. 156 səh.

2. Türk şifahi xalq ədəbiyyatında şeirin yayılış formaları (Tırınqılar). Elmi axtarışlar, 2005, XVI sayı, Səh. 38-43

3. Türksöylü xalqların ortaq qəhrəmanlıq dastanı “Qeser”də mənfi surətlərin yaranış səbəbləri. Elmi axtarışlar, 2009, III sayı, s.82-97

4. Türklərdə əcdad “Kormos” ruh qavrayışı, bundan yaranma adlar və Dədə Qorqud haqda. Elmi axtarışlar, 2009, I sayı, Səh. 101-109

5. Aşıq yaradıcılığında “Şeşəngi” havasının təşəkkül və təkamülü. Filologiya məsələləri, 2011, №7. s.367-369

6. “Qeser” və “Koroğlu” dastanlarının genetik əlaqələrinin bəzi məqamları. AMEA Folklor İnstitutunun 21 dekabr 2011-ci il tarixli konfrans materialları. s.186-197

7. Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” əsərində Türk dünya qavrayışı və “Qeser” dastanı ilə uyğunluqlar. AMEA-nın Gəncə Bölümü Gəncə, Nizamişünaslıq 2012, № 2. s.142-152

8. Историко-духовные особенности происхождения мотива коня в фольклоре урало-алтайских народов и отражение, единство его в эпосах «Гесер» и «Кероглы». Narodno-tvorchi i etnologiya, 2014, № 1 Ukrayna. s. 73-76

9. Ural-altay xalqlarının şifahi xalq yaradıcılığında at motivinin yaranmasının tarixi-mənəvi əsasları və “Qeser”, “Koroğlu” dastanlarında bunun əksi. Filologiya məsələləri 2013, № 6. S.374-380

10. “Qeser” dastanında qəhrəmanın fərqli qüvvələrlə münasibətində ayin və ouyn elementləri. “Ümum-türk kontekstində Qarabağ xalq oyunları və meydan tamaşaları”, 13-14 noyabr 2014-cü il tarixində AMEA Folklor İnstitutunda keçirilən beynəlxalq konfransın materialları. Səh.457-464

11. “Alpamış” və “Koroğlu”nun tatar mətnlərinin Ural-altay epik ənənəsində yeri və “Qeser”lə genetik əlaqələri. Həmdulla Baltabayevin 60 illiyi ilə əlaqədar Özbəkistan EA Nəvai adına Ədəbiyyat İnstitutunun keçirdiyi “Ўзбек адабиётшунослигида талқин ва таҳлил муаммолари” Beynəlxalq konfransın materialları. 2014 –cü il 24-25 oktyabr. Səh.329-339.

12. Qars, Ani və çevrədəki tarixi-coğrafi adların öntürk uyqarlıqları, orta əsr türk-monqol maddi-mənəvi həyatı ilə etimoloji bağlılığı. Amea Folklor İnstitutunda 02 mart 2015-ci ildə keçirilmiş "Soyqırım xalq yaddaşında" möv-

zusunda Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları. səh. 277-287

13. “Qeser” və “Koroğlu” dastanları tarixi müstəvidə. Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. № 2 (94) Bakı 2015. Səh.250-254

14. Dastanlar və uligerlər arasında poetika və şifahi təqdimat yaxınlığı. AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun “Poetika.izm” jurnalının 2015-ci il , № 1-2. s.79-84.

15. Azərbaycan və Anadoluda bəzi tarixi –coğrafi adların ural-altay mifologiyasına və tarixi hadisələrə görə etimologiyası. Azərbaycanşınaslik: keçmişi, bugünü və geleceği sempozyumunun materialları, 21-23 ekim 2015, Kafkas universiteti fen-edebiyat fakültesi çağdaş türk lehçeleri ve edebiyatları bölümü, Kars, s.775-786

16. Nizami Gəncəvi və Ural-Altay epik ənənəsi. Müqayisəli ədəbiyyat və mədəniyyət: ədəbiyyatların və mədəniyyətlərin başlanğıc meyarları. Bakı Slavyan Universiteti və Azərbaycan müqayisəli ədəbiyyat assosiasiyasının 27-28 noyabr 2015-ci ildə birgə keçirdiyi beynəlxalq konfransın tezisləri. Səh.107.

Таир Искендер оглу Насиб

Тюркская эпическая традиция и дастан «Гэсэр»

Резюме

Диссертация «Тюркская эпическая традиция и дастан «Гэсэр» является первой исследовательской работой на эту тему в азербайджанской фольклористике. В исследовании сопоставлены общие черты эпических традиций монгольского и тюркского народов, привнесен ряд новшеств в гэсэроведение.

В первом параграфе («Дастан «Гэсэр» и этнокультурная, историко-географическая среда») I главы («Общие мифологические взгляды и близкие общественно-культурные связи урало-алтайских народов») диссертации автор делает попытку определения даты возникновения дастана и его материально-духовных основ.

Во II параграфе («Общее мировоззрение, культы, верования, духовно-нравственное восприятие и их отражение в дастанах») рассматриваются центральные для гэсэроведения проблемы, связанные с эпическим творчеством, мифологическими и шаманскими воззрениями монгольских, тюркских народов, запечатленных в улигерах, дастанах и других формах народного творчества.

II глава («Генетические связи между дастаном «Гэсэр» и тюркским эпическим творчеством. Герои дастанов и «вспомогательные персонажи») состоит из трех параграфов: «Ритуальные и игровые элементы во взаимоотношениях героя с различными силами в дастане «Гэсэр»; «Вспомогательные персонажи и средства в дастанах»; «Сравнительный анализ эпических традиций «Гэсэр», тюркских дастанов и «Гильгамеш». В этой главе исследуются особенности изображения как основных, так и вспомогательных героев эпического творчества урало-алтайских народов с точки зрения их связи с мифологическими воззрениями и шаманскими

верованиями. Автор прослеживает параллели между сюжетами, мотивами и культами эпических произведений «Гильгамеш» и «Гэсэр», подчеркивая при этом их генетико-типологическую близость. Он также раскрывает причины и указывает степень использования в улигерах, дастанах таких архаико-эпических и фольклорных жанров, как ритуал, игра, магия, ворожба, сказка, легенда, предание, миф.

В первом параграфе («Историко-мифологические основы этимологии слова «Гэсэр») III главы исследования, именуемой «Поэтика дастана и историко-мифологический пласт», впервые сформулировано новое отношение к этимологии слова «Гэсэр». Во втором параграфе («Исторические пласты в дастанах «Гэсэр» и «Кёроглу») в сравнительной форме анализируются вопросы, связанные с эпической традицией и историзмом. В параграфе «Параллели между поэтикой и устной формой передачи дастанов и улигеров» проводится сравнительный анализ поэтических особенностей эпического творчества монгольских и тюркских народов, а также исполнительской манеры ашыгов и чорчи.

В «Заключении» обобщаются результаты исследования и подчеркивается генетическая и типологическая связь между образцами эпического творчества урало-алтайских народов.

Turkic Epic Tradition and Epos of “Geser”

Summary

The dissertation written on the topic of “Geser” epos is the first research in this branch of Azerbaijan folk-lore study. In this work common features of creation of epic traditions from Mongol, Turkic peoples have been studied comparatively as well as a number of novelties enriched study of “Geser”.

Historical, material – spiritual basis of the epos creation are searched in the first paragraph entitled “Geser epos and ethnic-cultural, historical-geographical environment” of the first chapter which is called “Common mythological views and close social – cultural relations of Ural-Altai peoples”.

In the second paragraph of the first chapter entitled “Common outlooks, cults, beliefs, ethic-spiritual – perceptions and their expression in the tales” creation of epic traditions is compared, parallels are determined from the aspect of belief in mythology, shamanism, which are important branches in the research of study of “Geser” and the problems of their expression in uligers, tales and appearance in peoples’s memory are studied.

The second chapter called “Genetic relations between “Geser” and Turkic epic creation. Tale heroes and subsidiary images” embraces three paragraphs: “Rite and game elements in hero’s terms with different powers from “Geser” epos”; “Subsidiary images and means in the tales”; “Accordances among “Geser”, Turkic tales and “Gilgamish” from the aspect of epic traditions”. Here accordance of peculiarities in discription of heroes from creation of epic traditions and mythological views, beliefs of shamanism for Ural-Altai peoples are studied. At the same time genetic - typological closeness of Shumers and “Gilgamish” tale from the aspect of subjects, motives, cults are determined. Reasons and levels of use of elements of rite, game,

exorcism, spell, tale, legend, narration, myth from archaic – epic folk-lore genres in uligers, eposes are revealed.

An original explanation of the meaning of Geser is formed in the first paragraph (“Historical – mythological basis of the etymology of the name Geser”) of the third chapter called “Epic poetics and historical – mythological layer”. In the second paragraph entitled “Historical layers in “Geser” and “Koroghlu” tales” the questions of epic tradition and historism are comparatively studied. In the paragraph entitled “Closeness of poetics and oral presentation between tales and uligers” the poetic features of creation from Mongol, Turkic peoples’ epic traditions and ashugs’, chorchies’ manner of performing are compared.

In the conclusion of the dissertation all researches and comparisons carried out from the beginning to the end are generalized in such idea that there is genetic and typological closeness in all spheres from Ural-Altai peoples’ creation of epic traditions from many aspects.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ФОЛЬКЛОРА**

На правах рукописи

Таир Искендер оглу Насиб

Тюркская эпическая традиция и дастан «Гэсэр»

57.1901 —Фольклористика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной
степени доктора философии по филологическим
наукам

БАКУ – 2016